प्रथमः भागः

३. भगवान् शशाङ्कः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

भगवान् सूर्यः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यहम् उदेति । प्रतीच्यां दिशि अस्तमेति । स च सूर्यः सर्वेषां प्राणिनां कर्मसाक्षी भवति। तथैव आरोग्यप्रदाता । शास्त्रज्ञाः खगोले बृहत् नक्षत्रं सूर्यम् एवेति अभिप्रयन्ति । सः समस्तलोकाय कान्तिं यच्छति । श्रीवाल्मीकिप्रणीते श्रीमद्रामायणे सूर्यः एवं वर्णितः।

नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः।
तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन् नमोऽस्तु ते ।।
नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमायाद्रये नमः।
ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः।।
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः।
नमो नमस्सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः।।

यथा सूर्यस्य वर्णनं अत्र कृतं तथा वेदपुराणकाव्येषु प्रकृतिवर्णनावसरे चन्द्रपर्वतारण्यसमुद्रादीनां वर्णनं कृतं प्रसिद्धमेव । तेनैव प्रकारेण श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिना अपि चन्द्रस्य वर्णनम् अतिमनोहरतया कृतम् ।

प्रश्नाः

१. उपर्युक्तानुच्छेदः किं वदति ?
२. अनुच्छेदे सूर्यवर्णनसम्बद्धान् श्लोकान् पठन्तु।
३. प्रकृते अनुच्छेदे सूर्यवर्णनात्मकश्लोकाः कस्मात् ग्रन्थात् स्वीकृताः?
४. उपरि श्लोकेषु सूर्यः कथं वर्णितः ।

उद्देश्यम्

★ वाल्मीकिप्रणीतस्य रमणीयकाव्यस्य रामायणस्य परिचयप्रदानम्
★ संस्कृतभाषायां विद्यमानस्य अपूर्वसरलसाहित्यस्य परिचयप्रदानम् ।

पृष्ठभूमिः

महर्षिः वाल्मीकिः श्रीमद्रामायणाख्यं महाकाव्यं व्यरचयत् । श्रीमद्रामायणे काण्डसप्तकं वर्तते। तेषु अन्यतमं सुन्दरं पञ्चमं काण्डं सुन्दरकाण्डमिति प्रसिद्धम् । अस्मिन् सुन्दरकाण्डे भगवान् हनूमान् सीतान्वेषणाय शतयोजनविस्तीर्णं समुद्रं तीर्त्वा लङ्कां प्राविशत् । तदा रात्रिरजायत । तत्कारणेन ज्योत्स्ना एव तस्मै मार्गं दर्शयतीव आसीत्। तदानीं हनूमान् आनन्देन चन्द्रम् अपश्यत्। तस्मिन् सन्दर्भे कविना विरचिताः चन्द्रवर्णनपराः श्लोकाः प्रस्तुतपाठ्यांशरुपेण स्वीकृताः ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगाहनम् अभिवर्धयन्तु ।

© SCERT not to be republished

★ ततस्स मध्यङ्गतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ।
दद‍र्श धीमान् दिवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ।।१।।

★ लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ।।२।।

★ या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारु निशाकरस्था ।।३।।

★ हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थः चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ।।४।।

★ स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः ।
हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ।।५।।

★ विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः ।
प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवान् शशाङ्कः ।।६।।

★ शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो
महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।
राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रः
तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ।।७।।

भावाः -

१. चन्द्रः विनिर्मले आकाशे
प्रकाशमानः वर्तते इति
वर्णयन् वाल्मीकिमहर्षिः
स्वदार्शनिकतां वर्णनानैपुण्यञ्च
अस्माकं पुरतः प्रास्तौत् । आकाशे
नक्षत्राणां मध्ये ज्योत्स्नां दिशि दिशि विकिरन् चन्द्रः गोष्ठे चरन् मत्तः वृषभः इव प्राकाशत ।

२. लोकानां पापानि निवारयन् समुद्रं वर्धयन् प्राणिनस्सर्वान् प्रकाशयन् चन्द्रः नक्षत्राणां मध्ये उदितस्सन् हनुमता दृष्टः ।

३. पृथिव्यां मन्दरस्था, सायङ्काले समुद्रस्था जले कमलस्था या शोभा भाति सैव शोभा चन्द्रे अवर्तत ।

४. राजतपञ्जरे क्रीडार्थं स्थापितः हंसः इव, पर्वतगुहायां निश्चलेन स्थितः सिंहः इव, मत्तगजस्योपरि स्थितः वीरः इव, अम्बरे स्थितः चन्द्रमाः अतितरां व्यराजत ।

५. तीक्ष्णैः शृङ्गैः शोभितः वृषभः इव, उच्चशृङ्गैः युक्तः श्वेताचलः इव, सुवर्णखचितदन्तैः युक्तः गजः इव आकाशे चन्द्रः सम्पूर्णकिरणैः शोभमानः आसीत् ।

६. शीतशीकरैः शीतलहिमबिन्दूनां नाशेन, सूर्यकिरणप्रसारणेन नष्टमालिन्यः
धवलकान्तेराश्रयेण च निर्मलकिरणः
सन् विराजमानः चन्द्रः हनुमता दृष्टः।

७. पर्वतशिखरमधिरुह्य दिशः पश्यन् सिंहः
यथा प्रकाशते, महारणरङ्गे प्रविष्टः
मत्तमातङ्गः यथा विराजते, शत्रुहस्तेभ्यः
स्वीयं राज्यं पुनः प्राप्य राजा कश्चित् यथा
प्रकाशते तथा आकाशे नक्षत्राणां मध्ये
चन्द्रः विरराज ।

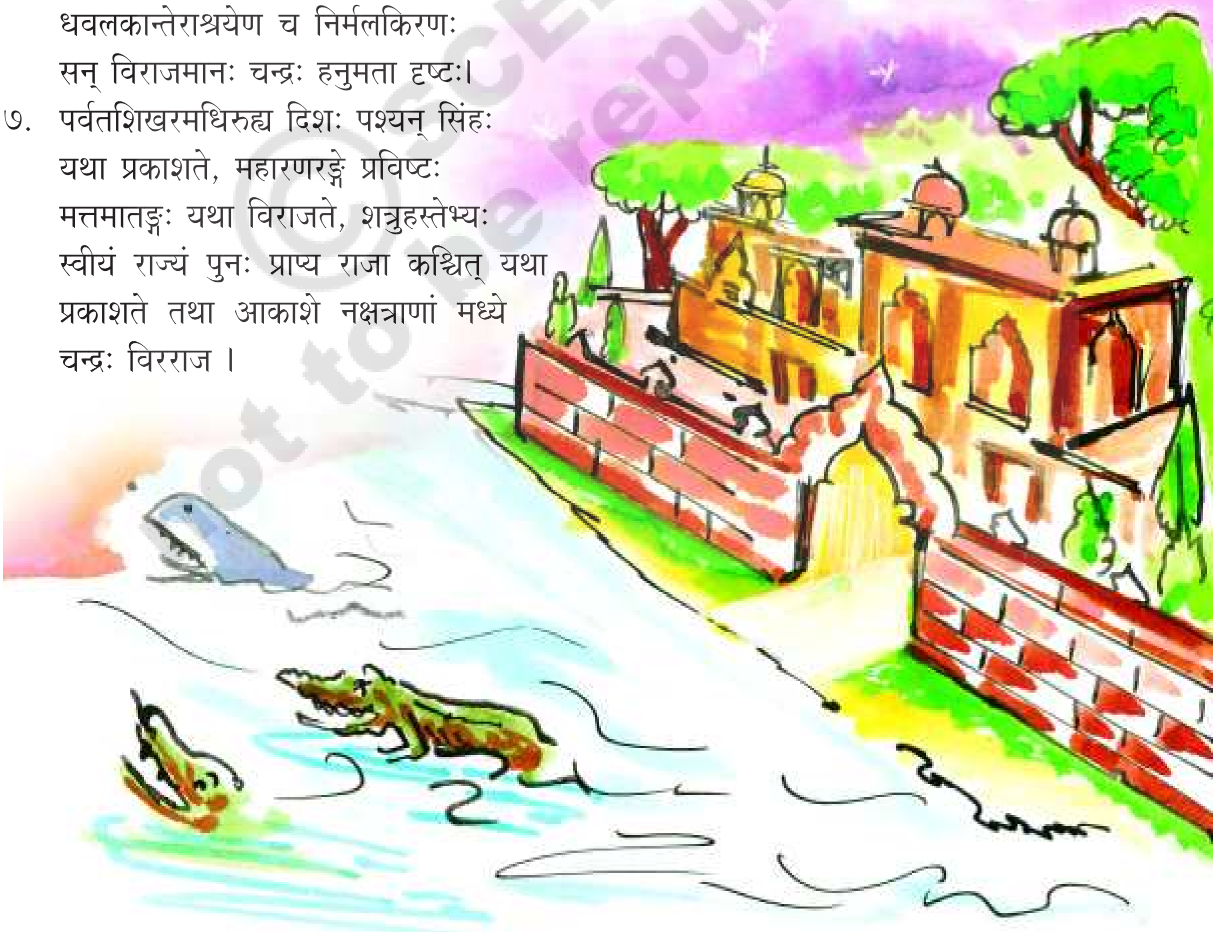

© SCERT not to be republished

कविपरियचः

श्रीमद्रामायणं वाल्मीकिमहर्षिः व्यरचयत् । अस्य आदिकविः, कविकोकिलः, मुनिसिंहः इत्यादीनि बिरुदानि सन्ति । रामायणे चतुर्विंशतिसहस्रं श्लोकाः विद्यन्ते । संस्कृतसाहित्यजगति श्रीमद्रामायणमेव आदिकाव्यम् ।

श्रीमद्रामायणे बाल-अयोध्या-अरण्य-किष्किन्धा-सुन्दर-युद्ध-उत्तरकाण्डाः इति सप्तकाण्डाः सन्ति ।

एतानि कुर्वन्तु

I. शृण्वन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

अ) भवन्तः पूर्णचन्द्रं कदा पश्यन्ति ।

आ) चन्द्रः अस्मभ्यं किं ददाति ? के चन्द्राधारेण जीवन्ति ?

इ) अस्मिन् पाठे चन्द्रः कैस्सह उपमीयते ?

ई) पाठस्य सारांशं स्वीयवाक्यैः वदन्तु ।

II. पठन्तु, अवगच्छन्तु , व्यक्तीकुर्वन्तु

अ) श्लोकेषु विद्यमानानां उपमानवाचकानां पदानाम् अधः रेखाङ्कनं कृत्वा पदकोशं दृष्ट्वा तेषाम् अर्थान् जानन्तु ।

आ) अधः दत्तानां वाक्यानां ससन्दर्भ भावं लिखन्तु ।

१. गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम्

२. रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः

इ) अधः दत्तं पद्यांशं पठित्वा कोष्ठकस्य आधारेण वाक्यानि लिखन्तु ।

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतत् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ।।

उदा - सुजनस्य शक्तिः परेषां रक्षणाय भवति ।

		परेषां परिपीडनाय
	विद्या	दानाय
दुर्जनः	धनं	मदाय
सुजनः	शक्तिः	विवादाय
		ज्ञानाय
		रक्षणाय

© SCERT not to be republished

ई) पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. शिलायां कः प्राप्तवान् ?

२. गजेन्द्रः कं प्राप्तवान् ?

३. राज्यं प्राप्य कः रराज ?

४. चन्द्रः कुत्र विरराज ?

५. हनूमान् कीदृशं चन्द्रं ददर्श ?

६. चन्द्रः कुत्र कुत्र कः इव विरराज ?

७. चन्द्रः कानि विराजयन्ति ? कानि विनाशयति ?

८. चन्द्रः कं समेधयति ?

III. स्वीयरचना

(अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. चन्द्रस्य ज्योत्स्ना भवते रोचते किम् ? किमर्थम् ?

२. अस्मिन् पाठे चन्द्रः कविना वर्णितः? भवान् स्वीयवाक्यैः तस्य वर्णनं करोतु ।

३. चन्द्रम् अतिरिच्य आकाशे के के सञ्चरन्ति ? तेषाम् उपयोगान् लिखन्तु ।

(आ) अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. हनुमता दृष्टः चन्द्रः कीदृशः इति स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ?

२. चन्द्रवर्णने कविप्रतिभां वर्णयन्तु ।

IV. पदजालाभिवृद्धिः

अ) अधः दत्तान् श्लोकान् उच्चैः पठन्तु ।

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः।
विधुस्सुधांशुश्शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः॥
अब्जो जैवातृकस्सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः।
द्विजराजश्शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः॥

- एतानि चन्द्रशब्दस्य पर्यायवाचकानि अमरकोशे उक्तानि ।

एतेषु चन्द्रस्य विंशतिः नामानि सन्ति । पदच्छेदं कृत्वा लिखन्तु ।

© SCERT not to be republished

आ) अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु। रेखाङ्कितपदानाम् अर्थान् जानन्तु । तान् उपयुज्य नूतनवाक्यानि लिखन्तु ।

१. चन्द्रः ज्योत्स्नां तनोति । २. शीतांशुः निशायां रराज ।

३. नद्यः महोदधिं प्राप्नुवन्ति । ४. भगवान् शशाङ्कः दिवि रराज ।

इ) इव इति अव्ययं येषु श्लोकेषु विद्यते तान् श्लोकान् पठन्तु । किं पदं केन उपमितम् इति ज्ञात्वा वाक्यानि रचयन्तु ।

उदा - उच्चशृङ्गैः श्वेतमहाचलः इव पूर्णकिरणैः चन्द्रः विराजते ।

V. सर्जनात्मकता

अ) प्रतिपत्तः पूर्णिमापर्यन्तं प्रतिदिनं चन्द्रः कथं वर्धते, चित्राणि लिखित्वा प्रदर्शयन्तु।

अ) अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

ఆకాశం నీలిరంగులో ఉంటుంది. ఆకాశంలో మేఘాలు సంచరిస్తాయి. పగలు సూర్యుడు ప్రకాశిస్తాడు. రాత్రి చంద్రుడు వెన్నెలను కురిపిస్తాడు. అలాగే నక్షత్రాలు తళుకు తళుకుమని మెరుస్తూ ఉంటాయి. ఇలా ఎన్నో వింతలతో ఆకాశం ఎంతో సుందరంగా ఉంటుంది.

VI. प्रशंसा

अ) भवत्कक्ष्यायां विद्यालयं वर्णयितुं कः शक्नोति, सूचयतु ।

आ) चन्द्रवर्णने कविप्रतिभां वर्णयन्तु ।

इ) लोकाय चन्द्रस्य उपयोगाः के ? निरूपयन्तु ।

VII. भाषांशाः

अ) सन्धिं कृत्वा - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।

१. महा + उदधिः = ...

२. शीत + अंशुः = ...

३. महा + अचलः = ...

४. हस्ती + इव = ...

आ) विसन्धिं कृत्वा - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।

१. तथैव =......... + ...

२. चन्द्रोऽपि =......... + ...

© SCERT not to be republished

३. मृगेन्द्रः = ... + ...

४. नरेन्द्रः = ... + ...

५. निर्मलाङ्गः = ... + ...

इ) एतानि वाक्यानि पठन्तु । अवगच्छन्तु ।

१. पार्वत्याः मुखं चन्द्रः इव शोभते ।

२. हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते ।

✶ प्रथमवाक्ये पार्वत्याः मुखं चन्द्रः इव अस्तीति मुखं चन्द्रेण सह उपमीयते ।

✶ द्वितीयवाक्ये कृष्ण! तव कीर्तिः हंसी इव आकाशगङ्गामवगाहते । इति कृष्णस्य कीर्तिः हंसेन सह उपमीयते।

उपमालङ्कारे चत्वारि अङ्गानि भवन्ति। उपमानम्, उपमेयम्, उपमावाचकः, साधारणधर्मः।

प्रथमवाक्ये उपमानं - चन्द्रः

उपमेयं - पार्वत्याः मुखम्

उपमावाचकः - इव शब्दः

द्वयोः साधारणधर्मः - शोभा इति पदम् ।

✶ साधारणतया उपमान उपमेययोः साम्यं यत्र वर्तते तत्र उपमालङ्कारः भवति ।

- द्वितीयवाक्यस्य चतुर्णाम् अङ्गानां निरूपणं कृत्वा उपमालङ्कारं जानन्तु ।

(ई) अधः दत्तस्य वाक्यस्य अङ्गानां निरूपणं कृत्वा अलङ्कारं जानन्तु ।

कालिदासः वाल्मीकिरिव सुप्रसिद्धः संस्कृतकविः।

(उ) पाठे स्थितानि उपमालङ्कारवाक्यानि लिखित्वा अङ्गनिरूपणं कुर्वन्तु । अलङ्कारं जानन्तु ।

परियोजनाकार्यम्

अन्तरिक्षं गतानां व्योमगामिनां चित्राणि सङ्कलय्य भित्तिपत्रे लेपयन्तु। तेषां नामानि लिखन्तु ।

स्वीयमूल्याङ्कनम्

	आम्	न
१. श्लोकानां भावं वक्तुं शक्नोमि ।		
२. चन्द्रं स्वीयवाक्यैः वर्णयितुं शक्नोमि ।		
३. कालिदासमहाकविमुद्दिश्य पञ्चवाक्यानि लेखितुं शक्नोमि ।		
४.प्रतिपत्तः पूर्णिमापर्यन्तं चन्द्रस्य विविधचित्रानि लेखितुं शक्नोमि ।		

© SCERT not to be republished